

Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії
Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

**ТОВАРИСТВО «ПРОСВІТА»:
В ОБОРОНІ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ,
ДУХОВНОСТІ ТА КУЛЬТУРИ
(до 150-літнього ювілею)**

УДК 316.347
ББК 63.5(4Укр)

Товариство «Просвіта»: в обороні української ідентичності, духовності та культури (до 150-літнього ювілею) / Інститут релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України: наук. ред. Орлевич І. – Львів: Логос, 2019. 288 с.

У книзі всебічно розкрито діяльність українського товариства «Просвіта». Засноване 1868 р. у Львові, воно зосередилося передовсім на культурній та економічній роботі, утверджуючи в масах національну самосвідомість, сприяючи розвитку української мови, виховуючи любов до української культури через ознайомлення з історією народу, його фольклором, традиціями тощо, а також спонукаючи до господарської активності та економічного патріотизму.

Показано вагому роль Товариства в консолідації ідеологічно неоднорідного українського суспільно-політичного руху в краї XIX–XX ст. та його переході на завершальну стадію національного відродження – політичну; простежено участь галицького духовенства й молодіжних товариств в організації просвітянського руху XIX – початку XX ст., формування мережевої громадської взаємодії, вплив видавничої діяльності на згуртування українства Наддніпрянської та Західної України, заснування просвітянського руху на Волині та особливості його функціонування у міжвоєнний період. Висвітлено функціонування «Просвіти» в період Другої світової війни, що стало результатом соціальної самоорганізації українців у воєнні роки, інструментом національно-культурної самоідентифікації, засобом соціальної солідарності та взаємодопомоги.

Для істориків, краєзнавців, культурологів та всіх хто цікавиться історією України.

Редколегія: *Киричук О., Малиць О.* (відповідальний за випуск), *Муравський О., Омельчук М., Орлевич І.* (наук. ред.), *Соляр І.*

The “Prosvita” Society: Defending Ukrainian Identity, Spirituality and Culture (to the 150th Anniversary) / Institute of Religious Studies – a branch of the Lviv Museum of the History of Religion, Ivan Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine: scientific editor Iryna Orlevych. – Lviv: Logos.

The book thoroughly describes the activities of the Ukrainian “Prosvita” Society. Founded in 1868 in Lviv, it focused primarily on cultural and economic work, affirming the national consciousness in the masses, promoting the development of the Ukrainian language, nurturing love for Ukrainian culture through acquaintance with the history of the people, their folklore, traditions, etc., as well as encouraging economic activity and economic patriotism.

The significant role of the Society in the consolidation of the ideologically heterogeneous Ukrainian socio-political movement in the region of the nineteenth and twentieth centuries and its transition to the final stage of national revival – political – is shown. The participation of the Galician clergy and youth societies in the organization of the enlightenment movement of the 19th – beginning of the 20th centuries, the formation of network social interaction, the influence of publishing activity on the unity of Dnieper and Western Ukraine, the establishment of the enlightenment movement in Volyn and peculiarities of its functioning in the interwar period are also traced.

The functioning of “Prosvita” during the Second World War, which was the result of social self-organization of Ukrainians in the war years, an instrument of national-cultural self-identification, a means of social solidarity and mutual assistance, is highlighted.

For historians, local historians, cultural scientists and anyone interested in the history of Ukraine.

Editorial Board: *Kyrychuk O., Malys O.* (responsible for the publication), *Muravskiy O., Omelchuk M., Orlevych I.* (scientific editor), *Soliar I.*

© Інститут релігієзнавства – філія
Львівського музею історії релігії, 2019
© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2019
© Автори статей, 2019

ISBN 966-7379-85-8

Ігор РАЙКІВСЬКИЙ

**ВНЕСОК ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА»
В НАЦІОНАЛЬНЕ САМОУСВІДОМЛЕННЯ
УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ
ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

Внесок товариства «Просвіта» в національне самоусвідомлення русинів-українців Галичини австрійського періоду привертав увагу дослідників¹ і досі становить науковий та суспільний інтерес, особливо з огляду на 150-літній ювілей цієї авторитетної громадської інституції. Сьогодні, через тривалий проміжок часу після досліджуваних подій, актуальним є заклик патріота-просвітянина з Наддніпрянської України Євгена Чикаленка полюбити Україну «до глибини своєї кишені». Саме безкорисливість і самопожертва багатьох діячів «Просвіти» уможливили існування своєрідного феномену товариства як форпосту в українському національному самоусвідомленні галицьких русинів.

Історичне значення «Просвіти» в українському національному відродженні (модерному націотворенні) ХІХ – початку ХХ ст. важко переоцінити. Товариство було створене 8 грудня 1868 р. у Львові в умовах бездержавного існування українського народу, що з кінця ХVІІІ ст. перебував під владою двох імперій – Романових (Наддніпрянська Україна) і Габсбургів (західноукраїнські землі).

Імперська влада в той час здавалася непорушною, а простий народ в абсолютній більшості був неписьменним. Майбутнє русинів-українців як окремої нації, відмінної від сусідніх народів – поляків

¹ Див.: Дорошенко В. «Просвіта»: її заснування й праця. Короткий історичний нарис з додатком про «Просвіти» в інших країнах. Філадельфія, 1959. 103 с.; Алексієвєць М. М., Зуляк І. С. Діяльність «Просвіти» у національно-культурному відродженні Східної Галичини (1868–1914). Тернопіль, 1999. 184 с.; Нарис історії «Просвіти» / Р. Іваничук, Т. Комаринець, Т. Мельник, А. Середяк. Львів; Краків; Париж, 1993. 232 с. та ін.

і росіян-«великоросів», здавалося багатьом сучасникам, навіть прихильним до українства, на зламі XIX–XX ст. (не кажучи вже про раніший період) майже безнадійним. Згадаймо хоча б статтю Івана Франка «Поза межами можливого» (1900), він вважав, що ідеал національної самостійності «з нашої теперішньої перспективи поза межами можливого», але водночас закликав «вживати всіх сил і засобів, щоб наблизуватись до него ...»². Ідеолог українського націоналізму Дмитро Донцов стверджував, що до 1890-х років «навіть нації не було!». На його думку, існували порізно галичани-русини та «українці, чужі, часом ворожі одна другій [частини нації – *I. P.*], без тіснішої звязи між собою ...»³. Політичну ситуацію в XIX ст. влучно передав поетичним словом російський письменник українського походження (його нащадки були запорізькими козаками, що після заборони Січі переселилися на Кубань) Володимир Гіляровський у 1886 р.:

В России две напасти:
Внизу – власть тьмы,
А наверху – тьма власти⁴.

У вірші-експромті автор писав про Росію, але схожа ситуація в XIX ст. була на українських землях під владою Габсбурзької монархії. За умов імперської влади український народ залишався неосвіченим (рівень писемності на початок XIX ст. становив лише 5 %), а панівна «верхівка» аж ніяк не хотіла поступатися владою і привілеями. Це було своєрідне «зачароване коло», безвихідне становище. Освіченою верствою населення, що мала провід у національному русі до середини XIX ст., залишалося греко-католицьке духовенство, поляки зневажливо казали: «піп і хлоп – то руський народ». Характерно, що на зламі XIX–XX ст., коли національний рух у Галичині набрав масового характеру, а його керівництво остаточно перебрала до своїх рук світська інтелігенція, майже всі українські діячі були синами священиків

² Франко І. Поза межами можливого. Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ, 1986. Т. 45. С. 284, 285.

³ Донцов Д. Сучасне політичне положення нації і наші завдання (Реферат виголошений на II всеукраїнським з'їзді в липні 1913 року у Львові). Львів, 1913. С. 6.

⁴ Телешов Н. Записки писателя: Воспоминания и рассказы о прошлом. Москва, 1953. С. 221.

або селян⁵. Однак русько-українська інтелігенція в 60-х роках ХІХ ст. в руслі національних рухів «недержавних народів» того часу знайшла формулу, що принесла успіх у боротьбі за національне самоствердження. Ця формула вміщувалася в одне, але значуще слово, що дало назву новоствореній культурно-освітній організації – «Просвіта».

Щоправда, здобутки в українському національному русі з появою «Просвіти» прийшли не відразу, це був шлях копіткої, наполегливої роботи освічених верств населення серед простолюду. Навіть серед просвітян, які брали участь у житті товариства на місцях, в останній третині ХІХ – на початку ХХ ст. не бракувало неписьменних. Зокрема, місцева «Просвіта» в с. Чернієві біля м. Станіславова (нині – Івано-Франківськ) в 1897 р. налічувала 47 членів, з яких грамотних – лише 26⁶. Демократичні реформи і децентралізація внутрішнього устрою в Габсбурзькій монархії в 1860–1870-х роках уможливили створення і розвиток товариства. З проголошенням конституції в Австрії 1861 р. передова інтелігенція отримала змогу для легальної діяльності на ниві поширення просвіти і культури серед українського селянства, що раніше, до «весни народів» 1848 р., перебувало в особистій залежності від поміщика, а зв'язки між освіченими верствами суспільства і простолюдом навіть у наступні десятиліття залишалися незначними. Отже, заснування «Просвіти» в громадському житті русинів-українців Галичини було підготовлено розвитком національного руху в попередні десятиліття.

Функцію провідника українського руху в Галичині на початковому, науковому етапі національного відродження («збирання спадщини», або фаза А за періодизацією сучасних дослідників у руслі популярної в наш час грохівської моделі)⁷ в першій половині ХІХ ст.

⁵ Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття. Київ, 1996. С. 78.

⁶ Харитон В. Культурно-освітня діяльність «Просвіти» на селі (на матеріалі с. Черніїв). *«Просвіта» в історії і культурі українського народу. Матеріали наукової конференції, присвяченої 122-й річниці утворення Товариства «Просвіта»* (м. Івано-Франківськ, 8 грудня 1990 р.). Івано-Франківськ, 1992. С. 62, 63.

⁷ Мірослав Грох – чеський історик і соціолог, що наприкінці 1960-х років розробив трифазну модель («А», «В», «С») розвитку національних рухів «недержавних» народів («малих націй») у ХІХ – на початку ХХ ст. (див.: Hroch M. Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Volkern Europas. Prag, 1968. 171 s.; Hroch M. Małe narody Europy. Perspektywa historyczna /

взяли на себе греко-католицькі священники. Під впливом передових демократичних ідей із Заходу: Просвітництва, Великої французької революції 1789–1794 рр., романтизму, окремі священники перейняли етикою служіння народу і зробили вагомий внесок у становлення народознавства як науки – фольклористики, мовознавства й історії (Іван Могильницький, Йосиф Лозинський, Йосиф Левицький та ін.). У цьому контексті особливу роль відіграло Перемишльське товариство греко-католицьких священників, засноване в 1816 р., що приділяло увагу розвитку освіти «руською» мовою. Зусиллями Михайла Левицького й, особливо, Івана Снігурського на території Надсяння в 1820–1830-х роках було відкрито сотні початкових шкіл з «руською» мовою навчання (за даними Ярослава Грицака, станом на 1832 р. – близько 400 шкіл), для яких готували підручники. Так, з середовища перемишльських просвітителів вийшли перші граматики «руської» мови І. Могильницького, Й. Лозинського, Й. Левицького⁸.

Однак перемишльські діячі не наважилися використовувати в літературі живу народну мову, а вживали макаронічне «язичіє» – суміш церковнослов'янської мови з народно-розмовною, польськими і німецькими висловами. Переломною подією в розвитку національного руху в Галичині стала діяльність «Руської трійці» в середині 1830-х років – Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича та Якова Головацького. Вони вперше за прикладом славнозвісної «Енеїди» Івана Котляревського (1798) і творчості наддніпрянських письменників перших десятиліть ХІХ ст. у фольклорно-літературній збірці «Русалка Дністровая» 1837 р. ввели простонародну мову в літературу, відстоюючи ідею всеукраїнської єдності (соборності) по обидва боки р. Збруч, що була в ХІХ ст. кордоном між імперіями Романових і Габсбургів. М. Шашкевич та його однодумці мали здобутки на ниві просвіти рідного народу: І. Вагилевич і Я. Головацький стали авторами «руських» граматик, а лідер «Трійці» підготував до друку «Читанку для діточок в народних училищах руських», що вийшла в світ після його смерті. «Руська трійця» мала нечисленних послідовників у Галичині до середини ХІХ ст. – Миколу Устияновича, Рудольфа Моха, Івана Гушалевича та ін.⁹.

przekład G. Pańko. Wrocław; Warszawa; Kraków, 2008. 168 s. та ін.).

⁸ Грицак Я. Нарис історії України... С. 49.

⁹ Райківський І. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини ХІХ століття. Івано-Франківськ, 2012. С. 252, 254, 291.

Перші кроки на шляху національного відродження в Галичині були досить слабкими, нерішучими: в літературі панувала церковнослов'янщина, а зв'язки з підросійською Україною мали спорадичний характер на рівні окремих осіб. Серед галицької інтелігенції в 1830–1840-х роках більш-менш регулярно листувалися з вузьким колом учених і літераторів із Наддніпрянщини (М. Максимовичем, О. Бодянським, П. Лукашевичем та І. Срезневським) Яків Головацький, Іван Вагилевич, Денис Зубрицький¹⁰. Передова інтелігенція на науковому етапі відродження докладала зусиль до обґрунтування самобутності й мовно-культурної єдності українських («руських») земель під владою Росії та Австрії¹¹. Однак тогочасна українська інтелігенція не бачила особливих потреби в зближенні з простолюдом, необхідності просвіти селянства, яке перебувало в панцизній неволі та в абсолютній більшості було неграмотним. У німецькомовній статті Я. Головацького «Становище русинів у Галичині», опублікованій під псевдонімом Гаврило Русин в 1846 р., прямо говорилося про важке підневільне становище русинів, що «під ласкавим пануванням Австрії живуть без літератури, без часопису, без національної освіти, без шкіл, як варвари». «Серед усіх слов'янських народів, – стверджував автор, – руський або малоруський народ занепав найбільше. Найчисельніший після великорусів, він, однак, не міг у відповідній пропорції розвинути свій дух у літературі»¹².

Політичні умови для активізації українського національного руху виникли під час Європейської демократичної революції 1848–1849 рр., що увійшла в історію як «весна народів». Революційні події дали поштовх для демократизації суспільного життя, проголошення конституційних свобод, скликання загальноавстрійського парламенту. Серед галичан періоду «весни народів» домінувала проукраїнська концепція національної ідентичності, яку обстоювала заснована в травні 1848 р. Головна руська рада, що виразно заявила про належність місцевих русинів і «малоросів» під владою Росії до єдиного 15-мільйонного народу, відмінного від поляків і росіян-«великоросів». Однак національний рух у Галичині наштовхнувся на сильний опір поляків, що вважали

¹⁰ Там само. С. 304.

¹¹ Райківський І. Розвиток українського народознавства в Галичині у першій третині XIX ст. *Українознавчі студії*. Івано-Франківськ, 2007–2008. № 8–9. С. 292.

¹² «Русалка Дністрова». Документи і матеріали / упоряд. Ф. І. Стеблій та ін., відп. ред. Ф. І. Стеблій. Київ, 1989. С. 247, 248.

весь край з давніх часів польським і виступали за приєднання його до відновленої Речі Посполитої. Галицькі русини в 1850-х роках не змогли розвинути здобутків в культурно-освітній діяльності (запровадження «руської» мови в шкільну освіту, початок українського театру та ін.). Після поразки революції українське національне життя відзначалося аполітизмом, послабленням інтересу в тогочасному суспільстві до проблем національного розвитку¹³.

В умовах зміцнення позицій поляків за підтримки уряду нечисленна руська інтелігенція відчувала зневіру і брак сил для розвитку нової української літератури на народномовній основі, що призвело до засилля макаронічного «язиччя». Скориставшись підтримкою віденської влади, намісник краю поляк Агенор Ґолуховський в 1859 р. зробив навіть спробу переведення «руської» мови на латинку, що стало причиною «азбучної війни». Галичани рішуче виступили проти латинського алфавіту, але не мали достатньо сил для успішного протистояння полякам. Відзначаючи занепад національного руху, закарпатський діяч Олександр Духнович писав Якову Головацькому 28 жовтня (9 листопада) 1853 р.: «... Не буду лжепророкъ, предвидя паденіе всѣхъ, на конецъ и народа!!!»¹⁴. Здавалося, що русько-український народ не має майбутнього, бо в абсолютній більшості залишався неписьменним, а польські власті в Галичині не вважали русинів окремим народом і дискредитували в очах офіційного Відня, звинувачуючи їх у проросійських симпатіях. При цьому навіть Д. Зубрицький як один з ідеологів москвофільства писав у січні 1853 р., що серед освічених співвітчизників під час революції «почти общее было мнѣніе», що «нашъ русскій, и такъ называемый ... московскій или росскій народъ есть два чуждые, различные между собой народы»¹⁵.

Ситуація почала докорінно змінюватися лише на початку 1860-х років, коли в Габсбурзькій монархії відбулися демократичні реформи, що привели до конституційних і децентралізаторських перетво-

¹³ Райківський І. Мовно-правописні дискусії серед української інтелігенції Галичини як фактор національного самоусвідомлення в 1850-х рр. *Національна ідентифікація українців Галичини у XIX – на початку XX століття (еволюція етноніма)* / наук. ред. І. Орлевич. Львів, 2016. С. 155.

¹⁴ Кореспонденція Якова Головацького в літах 1850–62 / видав К. Студинський. *Збірник фільологічної секції НТШ*. Львів, 1905. Т. VIII, ч. 64. С. 98.

¹⁵ Студинський К. З кореспонденції Дениса Зубрицького (рр. 1840–1853). *Записки НТШ*. Львів, 1901. Т. XLIII, кн. 5. С. 59.

рень. Зокрема, було проголошено конституцію, скликано загально-австрійський парламент і Галицький крайовий сейм (1861), компетенція якого охоплювала питання культури (в широкому трактуванні), освіти і суспільної опіки. Демократичні свободи і розширення права країв у процесі державного управління мали двоякий вплив на український національний рух у Галичині: з одного боку, він остаточно перейшов у другу стадію (фазу В) – організаційну або культурну, період активізації національної свідомості, отримав змогу більш-менш вільно розвиватися, не зазнаючи урядових репресій та орієнтуючись на політично сильніші народи, тому що декларування рівності всіх народів пробуджувало національну гідність. З іншого боку, нерівні умови, в яких насправді опинилися місцеві русини порівняно з поляками, відкрили шлях до полонізації краю. Українські громадські організації в Галичині останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. були змушені крок за кроком відстоювати національні інтереси в суперництві з панівним польським рухом¹⁶.

Заснування культурно-освітнього товариства «Просвіта» стало можливим після прийняття в 1867 р. в Австро-Угорщині «Закону про товариства», що внормував процедуру створення та визначив правові засади діяльності громадських інституцій. Демократизація суспільного устрою створила умови для легальної української діяльності, утвердження національної свідомості в масах шляхом розвитку просвіти, української мови і культури. Статут «Просвіти» був зареєстрований Міністерством внутрішніх справ Габсбурзької монархії 2 вересня 1868 р. На установчих загальних зборах товариства 8 грудня 1868 р. (це був вихідний день, святковий для римо-католиків День Непорочного зачаття Пресвятої Богородиці за григоріанським календарем) за участю 65 осіб, переважно діячів молодого покоління і львів'ян, першим головою «Просвіти» обрали 27-річного Анатолія Вахнянина – композитора, педагога, журналіста, громадського діяча. Визначили керівний орган товариства – Виділ (з 1891 р. – Головний виділ), до якого увійшли народовські діячі Олександр Борковський, Омелян Огоновський, Юліан Романчук, Омелян Партицький, Корнило Сушкевич та ін.¹⁷

¹⁶ Див.: Райківський І. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини ХІХ століття. Івано-Франківськ, 2012. С. 428.

¹⁷ Нарис історії «Просвіти» / Р. Іваничук, Т. Комаринець, Т. Мельник, А. Середяк. Львів; Краків; Париж, 1993. С. 16, 17.

По суті, заснування «Просвіти» стало початком організованого українського життя, що в першій половині 1860-х років було досить слабким, увійшло в історію як «раннє» народовство. Часописи «ранніх» народовців («Вечерниці», «Мета», «Нива» і «Русалка») у Львові в 1862–1866 рр., що були недовговічними, регулярно публікували передруки з творів українських письменників і науковців з Наддніпрянщини, зокрема Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова, Марка Вовчка, Олександра Кониського, Леоніда Глібова та ін., з альманаху Михайла Максимовича «Кіевлянинъ» (1840, 1841) і петербурзької «Основи» (1861–1862). Сучасні дослідники вважають, що ранній етап народовського руху завершився в 1867 р., коли відбулося перегрупування сил серед народовців, що привело на чільні позиції в народовському русі нове покоління (А. Вахнянин, О. Партицький, брати Володимир і Олександр Барвінські та ін.). На відміну від своїх попередників, вони спромоглися створити в Галичині більш довговічні інституції і пресові органи українського спрямування, серед яких однією з перших була «Просвіта», заснована в 1868 р.¹⁸ Ідея просвіти народу була в тогочасному галицькому суспільстві досить добре розвиненою, що підтверджують публікації в кількох номерах народовського журналу «Правда» у Львові (№ 43–45) за 1868 р.¹⁹

Товариство сприяло утвердженню в масах української національної самосвідомості, зайнялося поширенням освіти, ліквідацією неписьменності й розвитком культури через видання популярних читанок, календарів, творів класиків нової української літератури, проведення культурно-масової роботи, вшанування пам'яті Тараса Шев-

¹⁸ Серета О. Формування національної ідентичності: ранні народовці у півдавстрійській Східній Галичині (1860–1873): автореф. дис. д-ра філософії: спец. «Історія». Будапешт, 2003. С. 20, 21.

¹⁹ Пашук В. Просвітницькі ідеї галицьких народовців та о. Степана Качали: порівняльний аналіз. *Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис*. Івано-Франківськ, 2012. № 20/21. С. 358, 373. Андрій Січинський, співзасновник «Просвіти», прямо наголошував у журналі «Правда» в 1868 р. (№ 44), що «кожний народ, котрий до самостійности національної добити хоче ся, найперше о те дбати мусить: низші верстви товариства, масу народу піднести до такої степені просвіти, аби тая маса народу пізнала себе членом народного організму, почула своє обивательське і національне достоїнство і узнала потребу існування своєї нації яко окремішньої народної індивідуальности; бо ніхто інший, а тая маса народу єсть підставою, єсть основою народного здання» (Див.: Там само. С. 359).

ченка та інших видатних українських діячів, поширення економічних знань тощо²⁰. Новоствореній «Просвіті» судилося стати провідною організацією в Галичині українського спрямування, що довгий час охоплювала своєю діяльністю майже всі ділянки національного життя. В науковій літературі її вважають «матір'ю» українських організацій і товариств. Серед осередків, що перейняли своєрідну естафету в «Просвіті», можна назвати Літературне товариство ім. Шевченка, засноване в 1873 р. за матеріальної підтримки наддніпрянських діячів, яке зосередило свою увагу на видавничій і науковій діяльності, а в 1892 р. було реорганізоване в наукове – НТШ. Опіку над шкільництвом і педагогічними проблемами перебрало на себе «Руське педагогічне товариство» (з 1881 р.), а частина повноважень «Просвіти» в економічній ділянці перейшла до «Народної торгівлі» в 1883 р. та «Сільського господаря» в 1910 р.²¹

На перших порах діяльність товариства мала науково-освітній характер, обмежувалася вузьким колом інтелігенції, що сплачувала досить високі вступні й щомісячні внески. Організаційно «Просвіта» поступалася русофільському (москвофільському) «Товариству ім. М. Качковського», створеному в 1874 р. у Коломиї (з 1876 р. головний осередок перенесено до Львова)²². Філію «Просвіти» в Станіславові у 1877 р. заснував філолог, викладач місцевої гімназії Євген Желехівський, місцеві осередки пізніше виникли в усіх повітах Прикарпаття. У 1912 р. 72 громади, підпорядковані станіславівській філії, мали 55 читалень, дев'ять із них були розташовані у власних будинках, інші винаймали приміщення або працювали в хатах просвітян²³. За підрахунками громадського діяча Костя Паньківського, місцева «Просвіта» в 1868 р. мала лише 40 членів (для порівняння, в 1893 р. – понад 3,3 тис. активних діячів, їхня кількість щороку збільшувалася)²⁴. Після Анатолія Вахнянина «Просвіту» в австрійський період очолювали Юліан Лаврівський (1870–1873), Володис-

²⁰ Алексієвець М., Зуляк І. Діяльність «Просвіти»... С. 45, 46, 49.

²¹ Нарис історії «Просвіти». С. 25, 33.

²² Алексієвець М., Зуляк І. Діяльність «Просвіти»... С. 50, 51.

²³ «Просвіта» Івано-Франківська: минуле й сучасне / за заг. ред. В. Бойка. Івано-Франківськ, 2000. С. 9, 12.

²⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІ України). Ф. 348 (Товариство «Просвіта», м. Львів). Оп. 1. Спр. 848. Арк. 29.

лав Федорівич (1873–1877), Омелян Огоновський (1877–1894), Юліан Романчук (1896–1906), Євген Олесницький (1906), Петро Огоновський (1906–1910) та Іван Кивелюк (1910–1922)²⁵.

Основним напрямом діяльності «Просвіти» традиційно залишалося книгодрукування, видання доступних книжок для народу. Видавнича продукція товариства (тематика, автори по обидва боки австро-російського кордону) найкраще віддзеркалює його всеукраїнський характер. Упродовж 1869–1918 рр., за підрахунками сучасних дослідників, було видано 348 популярних видань різного характеру (художні твори, наукові праці з історії, географії, природничих галузей, лікарської справи, правничого і релігійно-морального змісту, календарі «Просвіти» та ін.), накладом майже 3 млн примірників. Найбільш продуктивними для видавничої діяльності «Просвіти» були останні десятиліття перед Першою світовою війною. Для порівняння, якщо за перші 10 років свого існування (з 1869 до 1878 рр.) «Просвіта» випустила у світ 50 популярних книжок накладом майже 448 тис. примірників, а з 1879 до 1888 рр. – 64 назви видань, тираж яких був ще менший – 265 тис., то в період з 1899 до 1908 рр. зусиллями товариства вийшло 84 назви різних публікацій книжкового формату накладом 933 тис. примірників. Щоправда, Перша світова війна в 1914–1918 рр. завдала потужного удару по видавничій діяльності «Просвіти», але загалом цифри опублікованої продукції в австрійський період вражають²⁶.

Серед книжкових видань товариства «Просвіта» особливу роль у національному відродженні відіграли шкільні підручники українською мовою, які використовували в навчальному процесі. Це пояснювалося важливістю навчання і виховання молоді в патріотичному дусі, підготовки відповідних педагогічних кадрів. Так, з 1871 р. до 1876 р. товариство видало 17 підручників загальним накладом 12,3 тис. примірників. На перших порах їх перекладали з іноземних мов, переважно з німецької. Підручники сприяли утвердженню української національної самосвідомості серед молодого покоління, яке активно приєднувалося до просвітницької роботи. Характерно, що

²⁵ Чорновол І. 199 депутатів Галицького сейму. Львів, 2010. С. 139, 147, 155, 156, 158, 162, 173.

²⁶ Вишневецький М. Роль видавничої діяльності товариства «Просвіта» у функціонуванні українських науково-популярних видань. *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*. Львів, 2016. Вип. 6. С. 380.

в редакційній статті першого номера педагогічного журналу «Учитель» за 1893 р. у Львові активний діяч «Просвіти» етнограф Володимир Шухевич, дід головнокомандувача Української повстанської армії Романа Шухевича²⁷, писав:

Який учитель – такі діти,
Які діти – такий народ!²⁸.

Великої популярності в українському суспільстві Галичини набули щорічні календарі «Просвіти» (виходили з 1869 р.)²⁹, наклад яких постійно збільшувався. Для прикладу, якщо в 1881–1882 рр., за даними істориків-краєзнавців, свій календар товариство розтиражувало в кількості 1,5 тис. примірників, в 1883 р. – 2 тис., в 1884–1885 рр. – 3 тис. і т. д., то в 1891–1892 рр. – 5 тис., а в останні роки видавничої діяльності до початку світової війни – 15 тис.³⁰, тобто тираж зріс у десятки разів! Календар «Просвіти» в 1908 р., присвячений 40-й річниці заснування товариства, мав тираж 15 тис. примірників, 252 аркуші тексту з 31 ілюстрацією, складався з чотирьох частин, містив інформацію про українське літературне і наукове життя тощо³¹. Зростання кількості виданих праць для народу доступною мовою і зрозумілим змістом, дешевих за ціною, розрахованих на масового читача, було синонімом формування української національної свідомості в Галичині, залучення українства до культурної спадщини людства.

До середини 1890-х років товариство користувалося у своїх виданнях етимологічним або традиційно-історичним правописом, тоді

²⁷ На цьому прикладі добре видно спадковість поколінь в українському національно-визвольному русі. Шляхом просвітництва, зокрема в родинно-му колі Шухевичів та ін., виховували кращих синів українського народу.

²⁸ Арсенич П. Володимир Шухевич (1849–1915). Життя і культурно-громадська діяльність. До 150-річчя від дня народження. Івано-Франківськ, 1999. С. 12.

²⁹ Див., наприклад: Ілюстрований народний календарь товариства «Просвѣта» на рокъ переступный 1896. Рочникъ ХІХ. Львовъ, 1896.

³⁰ Арсенич П., Харитон В. Видавнича діяльність «Просвіти». «Просвіта»: історія, постаті, чин. *Матеріали наукової конференції, присвяченої 125-й річниці заснування «Просвіти»*. Івано-Франківськ, 1993. С. 107, 110.

³¹ Зуляк І. Календарі «Просвіти» – важлива складова видавничої діяльності товариства (1869–1939 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія «Історія»*. Тернопіль, 2014. С. 61.

загальноживаним, хоч і малоприслужним для української мови (у внутрішньому діловодстві використовувало фонетичний принцип: «пиши, як чуєш, а читай, як бачиш»). «Просвіта» перейшла на український фонетичний правопис, яким писали письменники з Наддніпрянщини, діячі «Руської трійці» та їхні послідовники в Галичині з середини 30-х років XIX ст., тільки з офіційним затвердженням нового правопису в 1893 р. внаслідок польсько-української угоди, більш відомої, як «нова ера». Етимологію використовували для залучення на бік «Просвіти» в руслі проголошеної народовцями концепції «органічної праці» якомога більшої кількості симпатиків, навіть прихильників москвофільських ідей. Боялися відштовхнути від товариства старше покоління українських діячів, зокрема частину греко-католицьких священників, які спершу з пересторогою ставилися до фонетики. Етимологічним правописом «Просвіта» видавала книжки аж до кінця XIX ст., навіть після офіційного запровадження фонетики³².

За півстоліття під австрійською владою товариство перетворилося в справді загальнонародну освітню організацію, що мала широку соціальну підтримку. Зростання впливів «Просвіти» в суспільному житті Галичини і зміни в пріоритетах його діяльності відображено в статутах товариства, яких за австрійської влади було п'ять: 2 вересня 1868 р., 16 грудня 1870 р., 14 жовтня 1876 р., 18 серпня 1891 р., 17 січня 1913 р. Зокрема, в другому статуті більше уваги звернули на освітню й видавничу роботу, а внески суттєво зменшили. За новим статутом 1891 р., що діяв до 1924 р., «Просвіта» поширила свої завдання на економічну ділянку, щоб піднести добробут народу. Одночасно вона набула трискладової структури, яка залишалася до кінця існування товариства: а) місцеві читальні; б) філії в повітах як посередні ланки; в) центральна у Львові. Напередодні Першої світової війни в 1914 р., за даними дослідниці Алли Середяк, «Просвіта» налічувала 77 філій майже в кожному повіті Галичини, а майже 3 тис. читалень своїми розгалуженнями сягали найдаальших сіл. Усього в той час налічувалося 110 тис. членів «Просвіти»³³ (у літературі трапляються й більші цифри, зокрема близько 200 тис.³⁴), що свідчило про перетворення товариства в найбільшу українську організацію.

³² Арсенич П., Харитон В. Видавнича діяльність «Просвіти». С. 105.

³³ Нарис історії «Просвіти». С. 43.

³⁴ Аркуша О., Кондратюк К., Мудрий М., Сухий О. Час народів. Історія України XIX століття. Львів, 2016. С. 232.

У 1870-х – першій половині 1880-х років «Просвіта», крім культурно-освітньої і видавничої діяльності, відіграла провідну роль у громадсько-політичному житті народовців. Так, з «Просвіти» вийшла ініціатива створення пресового органу народовців «Діло» в 1880 р., що з часом перетворився в щоденну газету, найбільш популярну в галицькому суспільстві (до 1939 р.), а пізніше – заснування першої політичної народовської організації «Народна Рада» в 1885 р. Найбільш суттєвого політичного забарвлення діяльність «Просвіти» набула під час головування Ю. Лаврівського на початку 1870-х років. Він намагався примирити місцевих русинів і поляків, народовців і русофілів (щоправда, без особливого успіху). Водночас «Просвіта» час від часу подавала петиції до державних установ – крайового віділу Галицького сейму та міністерства освіти Габсбурзької монархії з вимогами впровадження «руської» мови як викладової у вищих класах Академічної гімназії у Львові, створення кафедри української історії у Львівському університеті і т. п.³⁵ Під тиском українських діячів місцеві польські власті були змушені йти на певні поступки, що сприяли розвитку національного руху.

Відомих діячів львівської «Просвіти» в 1868–1918 рр. не раз обирали послами до Галицького крайового сейму (Олександр Барвінський, Іван Борисикевич, Тит Заячківський, Іван Макух, Юліан Романчук, Кирило Трильовський тощо) та австрійського парламенту (Степан Качала, Юліан Лаврівський, Кость Левицький, Теофіл Окуневський, Юліан Романчук та ін.)³⁶. Використовуючи представницькі органи влади, українські послы-просвітяни набували парламентського досвіду в захисті прав рідного народу, що відіграло суттєву роль у модернізації галицько-українського суспільства. На початку ХХ ст. товариство «Просвіта» випередило за всіма показниками аналогічні русофільські організації, здобуло панівні позиції в українському просвітницькому русі. Водночас національно-політична платформа «Товариства ім. М. Качковського», що, як і «Просвіта», мало на меті підвищення освітнього рівня простолуду, еволюціонувала від толерування народовців до посилення русофільської орієнтації і переходу

³⁵ Там само.

³⁶ Чорновол І. 199 депутатів Галицького сейму. С. 117, 121, 134, 155, 175, 186 та ін.

після 1908 р., коли серед русофільських діячів відбувся розкол, на відкрито проросійські позиції³⁷.

Крім заходів, безпосередньо спрямованих на національне самоусвідомлення краян, «Просвіта» не забувала піклуватися про добробут народних мас, що страждали від неграмотності в економічних питаннях, капіталістичної експлуатації, лихварства тощо. За новим статутом у 1891 р., читальні «Просвіти» отримали право займатися господарськими питаннями. Діячі товариства розгорнули широкую економічну діяльність, засновуючи при читальнях товариства крамниці, ощадно-позичкові каси, кооперативи, молочарні та ін., що доставляли селянам сільськогосподарську продукцію (насіння, щепи і т. п.) за зниженими цінами, проводили заходи за допомогою інформаційно-педагогічної діяльності, видання відповідної літератури для піднесення агротехнічної культури населення тощо³⁸. Економічною діяльністю з 1906 р. відала окрема господарсько-промислова комісія в централі. Заходами «Просвіти» у Львові в лютому 1909 р. відбувся перший український Просвітньо-економічний конгрес з нагоди 40-ліття товариства, в якому взяли участь українські освітні й економічні діячі з різних частин України³⁹.

З галицькою «Просвітою» тісно співпрацювали українські діячі з підросійської України, де через несприятливі політичні умови, жорсткі антиукраїнські репресії царизму перші осередки товариства на зразок галицьких виникли лише на початку XX ст., під час Першої російської революції 1905–1907 рр. Маловідомий український письменник Данило Спека наприкінці 1869 р. приїжджав до Львова, де, зайшовши до місцевої «Просвіти», записався в члени товариства (під номером 125). «Був це перший член львівської “Просвіти” з Великої України»⁴⁰, – наголошував дослідник Кирило Студинський. Пізніше, в кінці XIX – на початку XX ст., вписування наддніпрянських діячів у дійсні або почесні члени народовських товариств у Галичині стало звичним явищем. Серед почесних членів «Просвіти» на зла-

³⁷ Аркуша О., Кондратюк К., Мудрий М., Сухий О. Час народів. Історія України XIX століття. С. 87.

³⁸ Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації. Львів, 2014. С. 377, 378.

³⁹ Нарис історії «Просвіти». С. 85.

⁴⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 362 (Студинський К. – академік). Оп. 1. Спр. 123. Арк. 182.

мі XIX–XX ст. були Володимир Антонович, Михайло Грушевський, Павло Житецький, Микола Лисенко, Михайло Старицький, Євген Чикаленко та ін. Галицька «Просвіта» отримувала від українських діячів з Наддніпрянщини ідейну і матеріальну підтримку, зокрема з товариством підтримували зв'язки Володимир Антонович, Микола Лисенко, Леся Українка, Агатангел Кримський, Михайло Коцюбинський тощо⁴¹.

Дізнавшись про заснування «Просвіти», колишній діяч Кирило-Мефодіївського братства Василь Білозерський написав лист до голови товариства російською мовою, надрукований народовським журналом «Правда» у Львові в 1869 р. (ч. 10) без підпису⁴². Щоб уникнути можливих переслідувань російського царизму, тодішній редактор «Правди» Анатоль Вахнянин зберігав ім'я автора в таємниці «перед найближчими співробітниками», про що пізніше особисто розповів своєму зятю Кирилу Студинському⁴³. У листі В. Білозерський висловлював привітання новоствореному товариству «Просвіта», метою якого було визволити народ «оть гибельныхъ вліяній и пороковъ, а, слѣдовательно, и привести къ благосостоянію ...». На його думку, це можливо було зробити єдиним шляхом, який, власне, вибрало товариство, бо, за словами автора, «едва ли въ цѣлой Европѣ найдется простой народъ менѣе просвѣщенный и болѣе поработченный нуждой, пьянствомъ и жидами, коль Русины»⁴⁴. Співпраця українських діячів по обидва боки австро-російського кордону сприяла розвитку діяльності товариства «Просвіта».

Просвітяни переважно працювали «волею серця», на громадських засадах, але в конституційних умовах Австро-Угорщини товариство мало певну фінансову допомогу на видавничу діяльність від влади. За сприяння віце-маршалка сейму Юліана Лаврівського «Просвіта» з 1870 р. почала отримувати щорічну матеріальну підтримку (в сумі 2 тис. австрійських крон, пізніше – дещо більшу),

⁴¹ Полек В. Діяльність «Просвіти» на Великій Україні. *«Просвіта» в історії і культурі українського народу. Матеріали наукової конференції, присвяченої 122-й річниці утворення Товариства «Просвіта»*, (м. Івано-Франківськ, 8 грудня 1990 р.). Івано-Франківськ, 1992. С. 4, 9.

⁴² Отвертий листь зь-за кордону до голови товариства «Просвіта». *Правда* (Львів). 1869. Ч. 10. 15 марця. С. 91, 92.

⁴³ ЦДІАЛ України. Ф. 362. Оп. 1. Спр. 87. Арк. 57, 58.

⁴⁴ Отвертий листь зь-за кордону до голови товариства «Просвіта». С. 92.

що в окремі роки не виплачувалася. За підрахунками історика Володимира Дорошенка, від австрійської влади на підтримку товариства надійшло понад 400 тис. крон, включно з крайовими фондами допомоги в структурі Галицького сейму,⁴⁵. Однак не менш вагоме значення для розвитку просвітницького руху мали пожертвування з боку патріотичної громадськості, заможних верств суспільства. Одним із перших меценатів «Просвіти» був її тодішній голова Володислав Федорівич з пожертвою в 1875 р. 24 000 крон (для порівняння, членські внески давали в той час близько 1 000 крон). Згодом було створено фундації, зокрема стипендії для молоді (фонди о. Степана Качали, графа Михайла Тишкевича та ін.). Згідно з волею власника Михайла Малецького, в 1909 р. «Просвіта» успадкувала в с. Угерцях Винявських Рудківського повіту (сучасна Львівська область) 354,5 морги землі й лісу разом із двором і допоміжними спорудами, що були використані для створення економічної школи для дівчат⁴⁶.

Багатогранна діяльність «Просвіти» в останній третині XIX – на початку XX ст. дала можливість побороти русофільський, москвофільський світогляд серед значної частини галицько-руського суспільства, що зневірилося в перспективах самостійного національного розвитку. Психологічне підґрунтя для поширення русофільських поглядів створили політичні умови, які мали вкрай несприятливий вплив на національний рух у краї: з одного боку, жорсткі антиукраїнські репресії в Російській імперії, особливо після Емського указу 1876 р., що зберігав чинність понад чверть століття, з іншого – перетворення Галичини, по суті, в польську автономну провінцію Габсбурзької монархії. Наріжним ідеологічним каменем русофільства була теза, що галицькі русини – це «малоруська» частина єдиного в історичній, культурній і духовній сфері східнослов'янського, панруського простору. Русофільські діячі отримували ідейну і матеріальну підтримку від урядовців Російської імперії, що ставала дедалі більш очевидною після судового «процесу Ольги Грабар» над русофілами в 1882 р.⁴⁷. Це посилювало аргументи «Просвіти» в

⁴⁵ Дорошенко В. «Просвіта»: її заснування й праця... С. 29, 30.

⁴⁶ Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині... С. 379, 380.

⁴⁷ Заарештовані (Адольф Добрянський, Іван Наумович, Венедикт Площанський та ін.) були звинувачені в намірі відірвати Галичину від монархії

ідейній боротьбі з москвофільством, що поступово принесла успіх, українська національна ідея остаточно перемогла ідеологію “русского міра” в Галичині на початку ХХ ст. (хоч москвофільство як явище не зникло)⁴⁸.

Особливу роль у цьому відіграла Перша світова війна, коли під час російської окупації Галичини була цілковито дискредитована політична концепція москвофільства. У ході так званої «визвольної місії» стало очевидним справжнє обличчя російського царизму, що призвело до тотального розчарування москвофільською ідеологією в українському суспільстві Галичини⁴⁹. Водночас ідеї «Просвіти» підтвердили свою життєздатність, бо опиралися на широкі народні маси, національне самоствердження українців як окремої нації. Група українських парламентських послів на чолі з Костем Левицьким і Миколою Васильком, багатолітніми діячами «Просвіти», влітку 1915 р. звернулася до австрійського уряду з проханням не вживати більше для означення краян національної назви «рутени» («Ruthenes»), а замінити її на сучасний етнонім «українці». Мотивували це науковими та історичними аргументами, а також близькістю старої назви зі словом «росіянин», що в умовах війни між Австро-Угорщиною і Росією було небажаним⁵⁰. Безперечно, ця подія стала свідченням завершення етапу в національному самоусвідомленні русинів-українців, що з повною силою виявилось на уламках Габсбурзької монархії після проголошення ЗУНР, а діячі «Просвіти» в австрійський період зробили вагомий внесок у підготовку української революції.

Габсбургів і приєднати до Росії.

⁴⁸ Орлевич І. Термінологія русофілів як індикатор самоідентифікації. *Національна ідентифікація українців Галичини у ХІХ – на початку ХХ століття (еволюція етноніма)* / наук. ред. І. Орлевич. Львів, 2016. С. 222. Показово, що русофільські діячі на початку ХХ ст. далі вживали слово «русскій» як назву народу, до якого належали галицькі русини-українці, а поняття «Україна» і похідні від нього («український», «українці») обмежували Київщиною та українськими етнічними землями у складі Російської імперії.

⁴⁹ Гайсенюк В. Початок кінця. Москвофіли у Великій війні (1914–1918). Чернівці, 2017. С. 250.

⁵⁰ Расевич В. Меморандум від липня 1915 р. до австрійського уряду про необхідність вживання національної назви «українці». *Україна в минулому*. Київ; Львів, 1994. Вип. 5. С. 172, 173.

Отже, культурно-освітнє товариство «Просвіта», мабуть, найбільше серед українських громадських організацій австрійського періоду спричинилося до зростання національної самосвідомості галицьких русинів-українців. Без «Просвіти» була б неможливою широка політизація українського руху в Галичині на зламі ХІХ–ХХ ст., перехід його у третю, завершальну стадію національного відродження – політичну або «масову фазу (етап С) національного руху» і відновлення в листопаді 1918 р. західноукраїнської держави та її злуки з Українською Народною Республікою 22 січня 1919 р. Діяльність товариства дала поштовх до культурної та економічної самоорганізації русько-українського населення, політичної консолідації народу в єдиний національний організм.